

Omer Hadžiselimović

BOSNA I HERCEGOVINA OČIMA BRITANACA: 1848—1889 (II)

U anonimnom članku »Pustolovine među Austrijancima u Bosni« (»Adventures among the Austrians in Bosnia«), objavljenom u Blekvudovom edinburškom časopisu (Blackwood's Edinburgh Magazine) 1883. godine, dva Engleza — za koje jedan kasniji putnik kaže da su to »g. Hamilton i g. Hejg [Haigh] s Oksforda«⁵⁰ — opisuju svoje putovanje, preduzeto avgusta 1882. godine, od Beograda do Sandžaka i Bosne (Beograd—Novi Pazar—Sjenica—Prijepolje—Čajniče—Goražde—Sarajevo). Engleze prati neki Matija (»Matthias«), austrijski podanik koji živi u Beogradu. On im je u isto vrijeme vodič, tumač i sluga. Njihova prvobitna namjera bila je da iz Srbije idu u Albaniju i Crnu Goru i da se vrate duž jadranske obale. Stigavši u Sandžak, međutim, prisiljeni su da mijenjaju pravac svog putovanja i da idu u Bosnu. Stanje u Bosni ovih prvih godina austrougarske okupacije je nemirno, čemu naročito doprinosi hercegovački ustanak koji je izbio baš te, 1882. godine. Članak govori o ksenofobičnosti austrijskih vlasti i paranoji njenih oficira i policajaca.

Sljedećeg dana poslije podne stigli smo u Pljevlje [Plevlie], prilično sumoran grad okružen sa svih strana dosadnim i nezanimljivim planinama. To je još uvijek turski grad i sjedište paše, ali je pun austrijskih vojnika pod komandom generala Kukolija [Kukoli]. Čim smo se smjestili u jednoj prljavoj krčmi koja ima funkciju glavnog gradskog hotela, jedan austrijski vojnik je došao i rekao nam da general želi da vidi naše pasoše i Matija ih je odnio. Nakon otprilike jednog sata vratio se sa žalosnim izrazom na licu, na što smo morali da se nasmijemo, i rekao nam da su ga uhapsili i da je bio u zatvoru, te da mu je dozvoljeno da dođe i da nas vidi na nekoliko minuta kako bismo ga isplatili. Ovo je bila iznenađujuća vijest i, prirodno, htjeli smo čuti nešto

⁵⁰ Vidi James G. C. Minchin, *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*, London, 1886, p. 42.

više o tome. Ali vojnici koji su ga čuvali nisu mu dozvolili da se zadržava i čim je dobio dukate koje smo mu dugovali, na brzinu su ga odveli, ostavivši nas prilično zbunjene. Nismo mogli zamisliti zašto bi bio uhapšen i počeli smo osjećati da smo i mi u priličnom škripcu; bez njega nećemo moći maknuti ni koraka iz Pljevlja jer ne znamo ni riječi bosanskog ili turskog.

Iza krčme bila je mala pivnica sa baštom, nalik na njemačke pivnice, gdje su se uveče okupljali austrijski oficiri. Tu smo došli poslije večere i nismo dugo sjedili kad je jedan mladi Austrijanac, civil, koji je govorio francuski, prišao, predstavio nam se i rekao da je čuo kako nam je uhapšen sluga; zna da mi ne govorimo njemački i misli da bi nam mogao biti od neke koristi. Sprijateljili smo se s njim i on nam reče da je general Kukoli jedna stara budala čija je manija da sumnjiči strance i da je ubijeđen da smo došli u Bosnu da podstičemo pobunjenike i snabdijevamo ih oružjem i novcem. Zabavljala nas je pomisao da smo postali predmetom tako opakih sumnjičenja; bili smo sigurni da će sutradan ujutro, ako posjetimo generala Kukolija, kako nam je naš mladi prijatelj savjetovao, razgovor od nekoliko minuta opet sve dovesti u red. Sjedili smo i razgovarali do kasno uveče, a onda se pozdravili s našim prijateljem i pošli na spavanje.

Sljedećeg jutra poslije doručka otišli smo uz brdo do generalovog stana i nakon dosta traganja i raspitivanja našli smo se pred njegovim vratima. Nisu nam dozvolili da uđemo; general je bio verhindert⁵¹. Rečeno nam je da je bolje da se obratimo policijskom komesaru, čiji je ured u istoj zgradi, nekoliko jarda dalje. Tako nas odvedoše u njegov ured, a na naše iznenađenje, među nekoliko oficira sjedio je i pušio cigaru naš mladi prijatelj Austrijanac od prethodne večeri, koji je bio tako prijateljski raspoložen i povjerljiv prema nama. On lično je bio policijski komesar. Sad smo shvatili razlog njegove učtivosti i veliko interesovanje za našu dobrobit. Sva mala uzgredna pitanja koja nam je tako prirodno postavljao tokom razgovora — odakle smo, kuda namjeravamo ići, šta mislimo o Bosancima i austrijskoj vladi, i tako dalje — razlog za sva ta potpitanja bio je sada jasan. On je jednostavno došao kao detektiv s namjerom da, ako je moguće, prikupe obavještenja protiv nas iz naših sopstvenih usta. Međutim, kako mi nismo imali ništa da otkrijemo, ni on nije imao ništa da sazna. Mora da austrijska vlada ostvaruje velike uštede kad su gospoda na visokim položajima voljna da obavljaju prljave poslove detektiva kao dio svoje redovne dužnosti. Upitali smo potom komesara zašto je uhapšen naš sluga. Rečeno nam je da je on sumnjiva osoba. Objasnili smo da je hapšenje našeg sluge isto kao da smo i mi sami uhapšeni; budući da ne znamo ni riječi turskog ili bosanskog, nemoguće bi nam bilo putovati bez vodiča i mi bi tako praktično postali zatvorenici u Pljevlju.

⁵¹ (Njem). Spriječen.

Komesar je izvrđavao s odgovorom i izgledalo je da ne zna šta da uradi. Napokon je rekao da ima jedan prijedlog. Rekao je da je general Kukoli odlučio da pošalje našeg slugu u Sarajevo, glavni grad Bosne, da ga tamo ispitaју. Bilo bi beznađežno pokušavati i ubijediti Kukolija, koji je jedan tvrdoglavu stari glupak, da promijeni svoju odluku. Ali, ako bismo odustali od nakanе da idemo na jug prema Crnoj Gori i krenemo prema sjeveru, u austrijsku Bosnu, pa preko Sarajeva i Mostara jadranskom obalom do Splita [Spalato], smatra da bismo mogli ubijediti generala da nam pusti vodiča da ide s nama do Sarajeva. Poslije Sarajeva moći ćemo nastaviti i bez njega, jer ćemo usput naići na mnogo Nijemaca. Nije nam se baš svidjela pomisao da nas tjeraju da idemo prema sjeveru protiv naše volje. Da smo imali vremena, radije bismo ostali u Pljevlju da vidimo kako će se stvar rasplesiti. Ali mi smo se obojica morali vratiti u Englesku do početka oktobra i nismo sebi mogli dozvoliti višednevno zadržavanje ni u jednom mjestu. Tako smo se pomirili s novim pravcem putovanja; učinili smo to i zato što smo željeli vidjeti rimske iskopine u Splitu. Komesar je takođe veoma tople preporučivao pejzaž oko doline Neretve sve do Mostara. »Il y a des abimes«⁵², uzviknuo je tonom čovjeka čiji je životni cilj da vidi što je moguće više abimes prije nego umre. Zato smo prihvatili predloženi aranžman i krenuli.

Uskoro nakon što smo se vratili u krčmu, pojavio se i Matija. Izgledao je zaista vrlo preplašeno i rekao nam je da je pušten pod uslovom da pođe s nama u Sarajevo. Bilo je nečeg vrlo usiljenog i tajanstvenog u njegovom ponašanju i nije nam polazilo za rukom da iz njega izvučemo dosljednu priču o tome šta se dešava. Očito je bio strašno zaplašen, a general Kukoli i komesar su se pobrinuli da mu utuве u glavu činjenicu da će, ako ne bude pazio kako se ponaša, dovesti sebe u ozbiljnu nepriliku. A kako je on austrijski podanik, s njim su mogli raditi što hoće. Naveče smo opet vidjeli komesara. Rekao nam je da je general pristao da pusti našeg vodiča s nama do Sarajeva i da je bio tako ljubazan da nam kao pratioce dodijeli jednog kapetana i četiri draguna. »Tako ćete«, dodao je, »moći putovati dans la plus parfaite securite«⁵³. Rekli smo da smo čuli da je put sasvim bezbjedan i da bismo se radije oslobodili draguna. Odgovorio je da general insistira na dragunima i da je veoma zabrinut za našu securite⁵⁴. Sad nam je postalo jasno da smo zapravo zarobljenici i budući da tu nije bilo pomoći, složili smo se da nas prate draguni.

Sutradan ujutro smo se popeli u neka kola koja smo iznajmili da nas voze do Sarajeva, i sa dva draguna ispred i dva iza nas i kapetanom koji je jahao sa strane, otpočeli smo putovanje. Oko podne smo prešli tursku granicu i ušli u austrijsku Bosnu. Pejzaž je bio prilično sumoran na ovom dijelu puta i veliko nam

⁵² (Fr.) Ima provalija.

⁵³ (Fr.) Savršeno bezbjedno.

⁵⁴ (Fr.) Bezbjednost, sigurnost.

je olakšanje bilo kad smo kasno naveče počeli da se približavamo Čajniču [Chainitz], našem prenoćištu za tu noć. Kad smo stigli na oko pola milje od grada, naš pratilac je iznenada odgalopirao ispred nas i nestao u tami. Poslije nekoliko minuta naišli smo na dva vojnika sa bajonetama na puškama, koji su poslani da nas dočekaju čim je naš pratilac donio vijest da stižemo. Ovi vojnici su se postavili s obje strane kola s bajonetima na gotovs, u slučaju da pokušamo pobjeći, i dopratili nas u Čajniče. Zatim su nas sproveli do ureda komandanta grada i doveli pred komandanta lično, postarijeg čovjeka, kapetana po činu. On se prilično kruto naklonio kad smo ušli, a onda je sjeo s jedne strane stola, dok nas smjestiše na dvije stolice s druge strane. Ispitivanje započe. Matija je stajao sa strane i prevodio. Komandant je rekao da je tog jutra iz Pljevlja telegramom dobio uputstva i sad mu je neprijatna dužnost da nam mora postaviti nekoliko pitanja. Prvo pitanje je bilo — »Zašto ste posjetili grob Svetog Save [St. Sabal]«⁵⁵ Ovo nije izgledalo kao neki strašan prekršaj. Nikako nam nije išlo u glavu u čemu se sastojao naš prestup — to što smo otišli da obiđemo taj grob. No, Matija nam je objasnio da, pošto je Sveti Sava svetac-zaštitnik Bosanaca, koji ga mnogo poštuju, činjenica da smo posjetili njegov grob navodno treba da pokaže kako mi duboko saosjećamo s bosanskim pobunjenicima i da smo otišli da prolijemo koju suzu nad grobom ovog sveca kao dokaz naše odanosti njihovoj stvari. Objasnili smo da smo posjetili Miloševu crkvu po nagovoru turskog kapetana koji nas je pratio; da do toga dana čak nismo nikad ni čuli za Svetog Savu i da je jedina svrha naše posjete bila da vidimo jedno zanimljivo arhitektonsko ostvarenje. Kapetan nije ništa odgovorio, već je nastavio da nas ispituje.

»Zašto ste kaluđeru dali veliku svotu novaca?«

Ovo je bilo isuviše da bismo ostali ozbiljni i nismo mogli a da ne prasnemo u smijeh. Naših pet franaka⁵⁶ izraslo je u »veliku svotu novaca«: novac koji smo dali za ručak pretvorio se u ogromno blago koje će kaluđer podijeliti ustanicima. Objasnili smo sve u vezi s tim slučajem, a Matija je izvadio knjigu troškova, u kojoj je bila zapisana stavka od pet franaka plaćena kaluđeru za ručak. [...]. [Kapetan] je nastavio rekavši da nam neće pretresati prtljag dok ne pošalje telegram kojim će tražiti uputstva iz Sarajeva. Zatim su nas povelu u obližnju sobu, a dva vojnika s bajonetima na puškama postavljena su pred vrata. U ovoj sobi je kadija [kadi], ili turski sudac, kojeg su Austrijanci zadržali da sudi slučajeve u kojima su stranke samo domaći svijet, dijelio pravdu. Debeo dušek je bio prostrt duž jednog kraja sobe, a to je obično bila sudijska stolica kadije i njegovog sekretara, ali sad nam je poslužio kao vrlo udoban kauč dok smo sjedili i jeli oskudnu večeru koja nam je donesena iz obližnje krčme. Uskoro poslije večere ušao je jedan vojnik i rekao nam da je iz Saraje-

⁵⁵ Manastir Milčeševa.

⁵⁶ Prilikom posjete Milčeševi Englezi su jednom kaluđeru dali pet franaka za ručak koji su dobili.

va stiglo uputstvo da nam se pretrese prtljag. Opet smo odvedeni pred kapetana koji nas je i ranije ispitivao; u stvari, našli smo se pred istražnom komisijom koja je zasjedala i koja se sastojala od kapetana lično, vojnog komandanta okruga i jednog poručnika. Ova tri oficira — kapetan, major i poručnik — sjedili su svečanog izraza na licu s jedne strane stola, a mi smo bili s druge. I dok smo mi ozbiljna lica ali s izvjesnom radoznalošću gledali jedni druge, kaplar je donio naš prtljag i počeo da ga pregleda. Izvadio je svaki komad posebno, protresao ga, stiskao i pregledao, a onda polagao na sto. Zatim bi ga tri oficira dobro osmotrila. Kad bi oficiri završili pregledanje jednog predmeta, on je sklanjao i polagan na sto, a drugi je stavljan na njegovo mjesto. Nismo bili naišli ni na kakvu pralju već tri sedmice, tako da se naš prtljag uglavnom sastojao od prljavog rublja. Oficiri su razgledali čitavu kolekciju veoma ustrajno. Čitav taj postupak oduzeo je, prirodno, mnogo vremena, jer su oni isto tako pažljivo pregledali kravate i okovratnike, kao i veće komade kao što je mantil. Nakon jednog sata strpljivog rada uspjeli su da pregledaju prljavo rublje. Zatim su pročitali naša pisma i tražili da izvadimo sve iz džepova, a treba da im budemo zahvalni što su nas poštediti uvrede da nas i lično pretraže. Sadržaj džepova položen je na sto gdje je i pregledan i nakon što je utvrđeno da nije sumnjiv, vraćan nam je. [...].

Sutradan ujutro oko deset kapetan je došao da nas obiđe i prvo je naredio dvojici vojnika koji su nas čuvali cijele noći da odu i oni su se povukli. Zatim nas je obavijestio da je dobio poruku iz Sarajeva u kojoj se kaže da je to sve greška, do koje je došlo zahvaljujući lažnoj informaciji, i da smo sada slobodni. U isto vrijeme on se mnogo izvinjavao zbog svog ličnog učešća u ovoj aferi, moleći nas da shvatimo da je on jednostavno izvršavao naređenje. Tu smo se izmirili i rastali prijateljski. Opet smo se popeli u kola i nastavili naše putovanje ka Sarajevu. Poslije podne smo se zaustavili u mjestu koje se zove Goražde [Gorazda]. Dok smo bili za večerom, pukovnik koji je komandovao okrugom, blagonaklon stariji čovjek s naočarima, prilično krupan i nalik na nekog starog profesora, ušao je u našu sobu u pratnji tri ili četiri druga oficira. Prišao nam je i počeo se jako izvinjavati zbog događaja od prethodne noći. Rekao je da je došao da nam se izvini u ime glavnog komandanta Sarajeva za neprijatnosti koje su nam prouzrokovane. Sve je bila greška i njima je od srca žao. Sad smo slobodni da idemo kuda želimo — u Mostar, Kotor [Cattaro], Cetinje [Cettinje], bilo kuda. Stari gospodin je toliko pretjerivao da smo bili prilično dirnuti i sve se završilo maltene opštim grljenjem. Otišli smo iz Goražda u najboljem raspoloženju i stigli u Sarajevo, glavni grad Bosne, u ponedjeljak, 11. septembra, poslije podne.

Sarajevo je, dok mu se približavate, vrlo slikovit grad. Leži u jednoj udolini, okružen blago strmenitim brdima. Njegova periferija penje se prilično visoko uz padine šumovitih brda. Dok mu

se približavate s juga⁵⁷, jedna krivina na putu vam odjedanput otkriva pogled na grad, koji leži pred vama dosta blizu u dolini. Bezbrojne munare skladna oblika streme uvis iz gustog zelenila na padinama i ostavljaju veoma prijatan utisak. Ali kad uđete u sam grad, nailazite na prljavštinu i zapuštenost. Ulice su uske i loše popločane, a kuće prljave i trošne. Ni Austrijanci nisu mnogo poboljšali situaciju u ovom pogledu. Počeli su da podižu nekoliko velikih građevina, ali veći dio grada je onakav kakvog su ga zatekli. Sarajevo je znatno opalo i po broju stanovnika i po blagostanju od austrijske okupacije. To je nekada bilo vrlo značajno trgovačko središte i veći dio njegove trgovine odvijao se s Novim Pazarom [Novi Basar]; no, Austrijanci su potpuno prekinuli tu trgovinu, namećući visoke carine na granici. Gubitak trgovine prema jugu nije nadomješten nikakvim prometom prema sjeveru. Ne može se, dakle, reći da su građani Sarajeva imali nekog posebnog razloga da blagosiljaju Austrijance.

Čim smo se smjestili u jednom njemačkom prenoćištu, kojim se to mjesto može pohvaliti, stigla je poruka šefa policije da bi želio da nas vidi u svojoj kancelariji. Šef policije je jedan od glavnih službenika u Bosni i on nadzire posao policije u cijeloj pokrajini. To je mlad čovjek iz diplomatske službe, po imenu Oliva. Većina službenika policije u Bosni su mladi diplomatski službenici, jer je poseban hobi grofa Kalaja, koji je i sam diplomata, da imenuje na ove položaje većinu ljudi koje poznaje i koji su vaspitani u istoj atmosferi kao i on. Kad su nas uveli kod Herr Olive, mi smo ga, dabome, posmatrali s određenom radoznalošću kao začetnika svih naših nevolja, čovjeka od koga su stizali svi oni telegrami zbog kojih smo imali toliko neprijeka. Bio je visok, mršav, vrlo mladalačkog izgleda, tamne kose i žučkastog tena, a kad se trudio da bude ućtiv, usiljeno i neprijatno bi se smiješio, što mu nije pristajalo uz crte lica. U cijelosti ću prenijeti razgovor koji se sad odvijao i koji odlično ilustruje njegov metod kontaktiranja sa strancima.

»Kad namjeravate otputovati iz Sarajeva?«, upitao je.

»Mislili smo da krenemo sutra«, odgovorili smo.

»A kojim putem namjeravate krenuti?«

»Planiramo da pođemo dolinom Neretve, kroz Mostar, a zatim uz jadransku obalu do Splita«.

»Zaista! Ja vam ne bih savjetovao da idete tim putem. Vrlo je jednoličan i nezanimljiv«.

»Čuli smo da je pejzaž vrlo lijep«.

»A, ne, griješite. To je vrlo dosadan put«.

Ovdje možemo reći da to jednostavno nije istina, jer svi isti ću pejzaž doline Neretve kao najljepši u Bosni.

»A osim toga«, nastavili smo, »hoćemo da idemo u Split i vidimo rimske ruševine«.

»U Splitu nema rimskih ruševina«.

⁵⁷ Putnici su morali ući u Sarajevo ne s južne nego s istočne strane.

Od ove tvrdnje nam je zastao dah. Mišljenja u pogledu pejzaža se mogu razlikovati, ali nije moglo biti nikakve sumnje u postojanju rimskih ostataka u Splitu. Usudili smo se da kažemo da su tamo u svakom slučaju ostaci Dioklecijanove palate.

»A, da«, odgovorio je, »Dioklecijanova palata je nekada bila tamo, ali od nje sada nije ostalo ništa, izuzev dva-tri kamena«.

»E, pa, riječ je o tome da bismo voljeli vidjeti čak i ta dva-tri kamena«.

Na to se Herr Oliva razbjesnio i s kiselim izrazom na licu počeo drukčijim tonom. Rekao je:

»Pravo da vam kažem, gospodo, vous etes suspectus⁵⁸ i ja vas moram zamoliti da napustite Bosnu najkraćim putem, a to je preko Zenice [Zenitza] i Broda«.

Ovo je bila prilično poražavajuća vijest. Znali smo da je put do Broda vrlo dosadan i nezanimljiv, a nismo imali nikakve želje da idemo čak do Mađarske da bi onda krenuli na dugo i dosadno putovanje sjevernom obalom Jadranskog mora. Pokušali smo ubijediti šefa policije da promijeni odluku. »Ako budemo išli preko Mostara«, rekli smo, »za dva i po dana izlazimo iz Bosne, dok, ako krenemo preko Broda, izaći ćemo za dva dana, tako da — ako želite da nas što prije ispratite iz Bosne — praktično nema razlike između ta dva puta. Nama bi bio mnogo draži put preko Mostara i bio bi nam daleko pogodniji«.

Oliva se jako namrštio i tonom koji ne trpi prigovora odgovorio:

»Činjenica je, gospodo, da vam ne mogu potpisati pasoše, osim za Brod. Kad se stvari malo srede, dozvolićemo vam da putujete po njoj koliko god hoćete. Ali s obzirom na sadašnje stanje stvari, moram vas zamoliti da produžite pravu za Brod«.

Time je razgovor bio završen. Pasoši su nam potpisani i vraćeni u prenočište. Čovjek može slijediti razvoj Olivinog diplomatskog obrazovanja po njegovom postupku prema nama. Prvo je pokušao, pomoću dvije vrlo netačne izjave (blago rečeno), da nas nagovori da dobrovoljno odustanemo od puta preko Mostara. To bi mu, naravno, bilo mnogo ugodnije. Postigao bi svoj cilj bez primjene sile. Tek kad je shvatio da nas neće prevariti, pokazao se u pravom svjetlu i obavijestio nas da nemamo izbora i da je od početka odlučeno da nas pošalju u Brod. Moram primijetiti da je policijski komesar u Pljevlju hvalio ljepotu puta prema Mostaru kako bi nas naveo da uđemo u austrijsku Bosnu i da nam je pukovnik u Goraždu rekao, u ime glavnog komandanta Sarajeva, da smo slobodni da idemo kud god želimo. Ali ovo sve nije ništa za Herr Olivu.

Zatim smo posjetili gospodina Frimana, engleskog konzula u Sarajevu. On je bio prvi Englez kojeg smo vidjeli u posljednjih nekoliko sedmica. Ispričali smo mu šta se desilo i rekli da ne želimo da idemo u Brod. Rekao je da će učiniti za nas sve što može. Sutradan ujutro posjetio je šefa policije i pokušao da ga na-

⁵⁸ (Fr.) Vi ste sumnjivi.

vede da popusti, ali bez uspjeha. Pitao je za što nas optužuju. Šef policije je odgovorio da je naš entourage⁵⁹ sumnjiv i to je bilo sve što je rekao. Naš entourage je mogao biti samo Matija, naš sluga. Gospodin Friman je objasnio da nam vodič više nije potreban i ako je Matija rđav čovjek, mi smo sasvim spremni da se s njim rastanemo i putujemo u Split. Šef policije je sad bio sätjeran u čorsokak i samo je mogao reći: »Činjenica je, ne želimo nikakvih stranaca u Bosni u ovom trenutku«. Gospodin Friman je onda otišao u posjetu grofu Kalaju⁶⁰, koji je u tom trenutku slučajno bio u Bosni, ali Kalaj je imao groznicu i nije mogao nikoga primiti. Međutim, posjetio je barona Nikolica [Nicolics], civilnog guvernera Bosne i izmudrio od ovoga obećanje da će uraditi sve da grof poništi odluku šefa policije. Poslije podne, dok smo sjedili razgovarajući sa konzulom u njegovoj kući, stiglo je pismo od barona; ovo je njegov doslovan prevod: »Poštovani gospodine — beskrajno žalim što nisam u mogućnosti da Vam izađem u susret, ali odluka šefa policije sene može mijenjati — Vaš, itd, Nikolić«. Ovo izuzetno neprijatno pismo je sve odlučilo.

Krenuli smo za Brod sljedećeg jutra. Ono što nam je najviše smetalo u ovoj aferi je to da nije bilo apsolutno nikakvog razloga da nas šalju u Brod, umjesto u Mostar; to je samo moglo biti učinjeno da nas najede. Cijelim putem su nas pratili i na naše kretanje su motrili ljubopitljivi gendarmes⁶¹, tako da smo sa osjećanjem velikog zadovoljstva napokon prešli Savu kod Broda, a Bosnu i njene sumnjičave službenike ostavili iza sebe. Treba da dodam da je našem sluzi Matiji, koji je bio proglašen tako rđavom osobom da je i samo njegovo prisustvo u našem društvu i nas učinilo sumnjivim, takođe dozvoljeno da se tiho vrati svojoj kući u Beograd. Čim su se riješili nas, na njega više nisu ni pomišljali.

(Anon., »Adventures among the Austrians in Bosnia«, Blackwood's Edinburgh Magazine, Edinburgh, February, 1883, pp. 199—203; 204—206).

Među Britankama koje su putovale po Balkanu u 19. vijeku posebno mjesto, naročito kad je riječ o Bosni, zauzima Adelin Polina Irbi (Adeline Paulina Irby, 1831—1911), u našem narodu poznata kao »Mis Irbi«. Ova Engleskinja, koja je zajedno sa svojom prijateljicom, Škotlandčankom Džordžinom Mjuir Mekenzi (Georgina Muir Mackenzie, 1833—1874) napisala poznato putopisno djelo o Balkanu, *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* (*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*,

⁵⁹ (Fr.) Pratinja, pratioci.

⁶⁰ Benjamin Kalaj [Kallay] je bio zajednički ministar finansija Austro-ugarske Monarhije, izravno odgovoran za Bosnu i Hercegovinu od 1882. do 1903.

⁶¹ (Fr.) Žandarm.

London, 1866), osnovala je u Sarajevu 1869. godine (opet sa Džordžinom) školu za pravoslavne djevojčice. Sljedeći odlomak uzet je iz članka »Gazdovanje zemljom u Bosni« (»Bosnia and its Land Tenure«), koji je Polina Irbi — tada stanovnik Bosne već dvije decenije — objavila u londonskom časopisu *Savremena smotra* (*The Contemporary Review*) 1889. godine.

Prošle jeseni posjetila sam dvije farme, obje napoličarske, koje obrađuju zadruge, ili kućne zajednice. Po svom starom običaju, svi članovi jedne ili više porodica koji žive skupa učestvuju u zajedničkom radu na posjedu, dok ih pred političkim vlastima predstavlja njihov starješina. Zadruga je u Bosni sve manje jer njihove mlađe članove sve više privlače drugi, novi oblici života. Tvrdnju da oni koji napuštaju zadrugu i odlaze daleko ne prolaze dobro teško je potkrijepiti bez pomnijeg ispitivanja, ali znam da su mnoge porodice koje su bile bogate u zadruzi, dakle prije razdiobe, osiromašile kad su prešle na novi način života.

Dvije zadruge koje sam tada posjetila nalaze se u dubinama Bosne, blizu hercegovačke granice, i daleko su od bilo kojeg većeg grada. Do jedne od njih dolazi se na konju uz opasnost da slomijete vrat na strmom i uzanom puteljku koji vodi padinom brijega. Kuće hrišćanskih seljaka nekoć su bile sakrivene na ovakvo nepristupačnim mjestima zbog straha od Turaka, koji su se na svojim putovanjima imali običaj da upadaju na imanja i otmaju što god im se prohtije za sebe i za svoje konje. Čovjek može tako proći putem kroz naoko nenaseljen kraj, bez ijedne kuće na vidiku; no na izvjesnoj udaljenosti od ceste, zaklonjena kakvim brdom ili drvećem, nalaziće se mnoga domaćinstva poput ovog, sa kućom i sporednim zgradama oko nje.

Ova zadruga broji trideset duša, uključujući i djecu nekoliko bračnih parova. Njeni članovi su kmetovi na ovom posjedu već 120 godina. Na imanju se uz veliku glavnu kuću nalaze zasebne kućice za bračne parove i razne male šupe, hambari i štale za stoku, ovce i koze, te spremišta hrane — sve u zajedničkom vlasništvu. Velika kuća se sastoji iz dva dijela. Prvi, iz kojeg se ulazi u drugi, ima dvojna vanjska vrata, postavljena jedna nasuprot drugih. Ogromno ognjište, na kojem su gorjele cjepanice, nalazi se desno od vrata na koja smo ušli i zauzima gotovo čitav središnji dio zida te sobe. Iza njega, u sredini zida, nalazi se kameni odžak s ugrađenom pećnicom u kojoj se pekao hljeb; dok smo mi bili tu, izvadili su odatle nekoliko krasnih velikih hljebova. Visoko iznad ognjišta bio je razapet veliki pleter, koji je služio kao polica, i na njemu su se sušile kruške za zimu.

Zidovi ove prve sobe ili predvorja napravljeni su od velikih, grubo tesanih vodoravnih greda koje potpuno naliježu jedna na drugu. Visoki krov od šindre crnio se iznutra od dugogodišnje izloženosti dimu. Ljestve su bile prislonjene uz visoko drveno postolje, takođe pocrnjelo od dima, koje se pružalo nad jednim dijelom sobe; čini se da su i na njemu bile smještene zalihe hrane, a možda je služilo i kao spavaća soba nekom članu obitelji, mada to nisam ispitivala.

S jedne strane ognjišta stajala je široka drvena konstrukcija koja je tada služila kao klupa za sjedenje, dok je noću bila mjesto za spavanje. Bilo je i nekoliko grubih i primitivnih stolica; na jednu od ovih stolica, koja je bila okrugla, pa bi se mogla nazvati i naslonjačom, stavili su pokrivač i pozvali me da sjednem kraj vatre uz klupu, na kojoj su sjedili jedna starica s preslicom i jedan sredovječni čovjek. Djeca su utrčavala u sobu i istrčavala napolje. Jedan starac, s dugom sijedom kosom sjedio je kraj vatre na drugom kraju klupe; on je bio stric onog prvog čovjeka i starješina ili glava zadruge.

»Treba da vidite ovo«, reče on, »kad se svi vratimo s posla naveče. Sada nas je većina u polju; kad se svi okupimo ovdje, sa svom djecom, soba je sasvim puna«. Starac je mnogo pričao sa seoskim popom koji me je pratio o svadbi održanoj u zadruzi nekoliko sedmica prije toga; na nju su bili pozvani kao gosti i neki austrijski oficiri smješteni u okolini i oni su donijeli zastave da okite kuće.

Primijetila sam jednu djevojku, čija se seljačka nošnja nešto razlikovala od nošnje drugih žena. Ona se stidljivo skrivala iza ljestava na drugom kraju sobe i s vremena na vrijeme virila na nas preko ramena jednog mladića pristala i prijatna izgleda koji je stajao ispred nje. Upitala sam da li je to mladoženja. »A, ne«, reče pop, »ona je nevjesta i ne bi se pojavljivala pred strancima u muževljevom prisustvu; mislila bi da je to neprilično ponašanje. Mladoženja je vani, radi u polju, a ovaj mladić je djever koji je išao po nju u njenu kuću na Drini, u Hercegovini, i koji ju je doveo ovamo«. Mislim da je mladić u ovom slučaju bio brat njenog muža, ali se djever takođe smatra i bratom mlade, njenim čuvarom i zaštitnikom. Nošnja žena sastoji se od izvezeneog suknenog kaputa obučenog preko malog prsluka bez rukava, duge i tijesne lanene košulje, gaća i opanaka, cipela od neuštavljene kože obuvenih na šarene čarape. Muškarci nose lanene košulje, hlače i suknene kapute bez rukava koji su ponekad i izvezeni. Ženske košulje često su izvezene i imaju veoma privlačne i neobične šare; neke žene imaju lijepe pojaseve i minduše. Frizure su različite, no njihov osnovni oblik duguje mnogo običaju nošenja fesa.

Sve žene su bile nečim zaposlene, izuzev male stidljive nevjeste: jedna je plela, druga nam je pravila kafu, treća se bavila hljbom u pećnici, dok je četvrta sjedila kraj hrpe snježnobijele vune pripremajući je za preslicu. »Vuna ti je bijela kao snijeg«, rekao sam ovoj posljednjoj. »Da, zaista«, povikala starac, »oprani smo ovce prije striženja, a zatim smo očešljali vunu i opet je oprali«. Ušla sam u unutrašnju sobu nalijevo i vidjela još jednu ženu kako radi sa hrpom čiste bijele vune.

U toj sobi zidovi su okrečeni i s unutrašnje strane. Soba je bez spoljnih vrata i unjoj se nalazi uobičajena bosanska peć (napravljena od osušene gline, s malim zelenim krugovima što ih zovu očice [eyelets]); ona se zagrijava s malog ognjišta koje sam primijetila u prednjoj sobi, odmah do zida a nasuprot velikom

vatno još nije zadržat neki određeni posao. Žene za razbojem su me ljubazno otpratile do kapije njihovog dvorišta a zatim se vratile poslu. S kapije sam vidjela kako se travnatom padinom kreću kola prepuna sijena koja su vukli bijeli volovi; iza kola su išli neki od mladića za koje mi je starješina rekao da rade u polju.

(»Bosnia and its Land Tenure«, The Contemporary Review, July 1889, pp. 37—40).

(Prevodi sa engleskog: *Omer Hadžiselimović* i *Zulejha Riđanović*)